

Кундеус О. М. Особливості розвитку інтеграційно-кластерних процесів в АПК / О. М. Кундеус // Інноваційна економіка. – 2014. – №6. – С. 42-48.

УДК 332.14 : 636

Кундеус О.М.,

к.е.н., доцент кафедри обліку у виробничій сфері

Тернопільський національний економічний університет

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНТЕГРАЦІЙНО-КЛАСТЕРНИХ ПРОЦЕСІВ В АПК

Постановка проблеми. Об'єктивна необхідність розвитку конкурентоспроможного агропромислового виробництва в умовах ринкових відносин вимагає принципово нових підходів до організації його ведення. В першу чергу необхідно запровадити механізми ресурсного, технологічного та організаційного його оновлення, залучення інвестицій, захисту інтересів вітчизняних товаровиробників, врегулювання міжгалузевих диспропорцій, усунення посередницького впливу, побудови замкнутого циклу виробництва, переробки та реалізації продукції, виходу на зовнішні ринки продукції і капіталів, впровадження інновацій та розбудови інфраструктури. Все це вимагає активного розвитку інтеграційно-кластерних процесів.

Процеси галузево-територіальної інтеграції та економічної кластеризації в сфері АПК є закономірним етапом та чинником об'єктивного розвитку ринкових систем. Вони є основою для активного формування нового типу економічних відносин між економічними суб'єктами, а також розвитку нових механізмів реалізації їх економічних інтересів.

Переваги інтеграції для сільськогосподарських підприємств полягають у можливості: цілеспрямованого розвитку, орієнтованого на кінцевий результат-прибуток; зростання ділової активності; розробки та впровадження перспективних програм, що ґрунтуються на диверсифікації виробництва; своєчасного розрахунку з кредиторами, постачальниками, підрядчиками, найманими працівниками; централізованого забезпечення матеріально-технічними ресурсами; поліпшення стану наявної матеріально-технічної бази; сприятливих умов для реалізації продукції; розширення ринків збуту або створення власної реалізаційної мережі.

Практичне значення дослідження процесів економічної кластеризації полягає у визначенні основних рушійних сил розвитку сучасного підприємництва та механізму створення стратегічних і оперативно-тактичних переваг в умовах конкурентно-напруженого ринкового простору. Виявлення позитивних і негативних суспільно-економічних наслідків залучення економічних суб'єктів до кластерів, що є об'єктивно обумовленою тенденцією розвитку світового підприємництва, а також розробка обґрунтованих стратегій формування кластерних об'єднань, є важливою умовою ефективного розвитку суб'єктів господарювання національної економічної системи України.

Таким чином, виникає об'єктивна необхідність дослідження теоретичних засад утворення і функціонування інтеграційних об'єднань – економічних кластерів як нової парадигми економічних відносин між суб'єктами підприємницької діяльності в процесі поглиблення суспільного поділу праці та розвитку складних форм коопераційної взаємодії в сфері АПК, розвитку нових механізмів реалізації їх економічних інтересів, які супроводжуються підвищенням рівня конкурентоспроможності агропромислових формувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення теоретичної спадщини досліджуваної проблеми показує, що теоретико-методологічні аспекти розвитку інтеграційних процесів висвітлені в працях: І. Ансоффа, М. Бенуа, М. Бредлі, П. Куломба, К. Маркса та ін. Питання впливу локальної концентрації спеціалізованих галузей на успіхи в економіці простежується у роботах зарубіжних дослідників А. Маршалла, І. Толенадо, Д. Сольє, М. Портера. Результати наукових досліджень з питань кластеризації висвітлено в публікаціях Т. Андерсона, В. Елшера, М. Енрайта, В. Прайса, М. Превезера, С. Розенфельда, Е. Фрезера, С. Хартмана, Г. Шмітца. У вивченні проблеми інтеграції і кластеризації суб'єктів агропромислового виробництва, як основи їх конкурентоспроможності, зробили вітчизняні дослідники: В. Г. Андрійчук, В. І. Бойко, П. І. Гайдуцький, С. М. Кваша, П. К. Канінський, М. Ю. Коденська, І. Г. Кириленко, М. Ф. Кропивко, І. І. Лукінов, Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, П. М. Макаренко, В. Я. Месель-Веселяк, Ю. О. Нестерчук, П. Т. Саблук, О. Г.

Шпикуляк, М. М. Федоров та ін. Аналіз результатів їх досліджень засвідчує про необхідність продовження вивчення проблеми обґрунтування теоретичних засад формування агропромислових кластерів та механізмів їх ефективного функціонування. Тому накопичений певний теоретичний і методичний матеріал у сфері розвитку інтеграційно-кластерних процесів буде слугувати базою для продовження проведення досліджень у цьому напрямі.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування теоретичних засад формування аграрних галузево-територіальних кластерних об'єднань, механізму ефективного їх функціонування і забезпечення конкурентоспроможності інтегрованих суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з важливих напрямів забезпечення конкурентоспроможності підприємств аграрної сфери є розвиток інтеграційних процесів в АПК. Переваги інтеграції для сільськогосподарських підприємств полягають у можливості: цілеспрямованого розвитку, орієнтованого на кінцевий результат-прибуток; зростання ділової активності; розробки та впровадження перспективних програм.

«Поняття “інтеграція” в економічній теорії трактується у досить широкому значенні і походить від латинського *integratio* – відновлення, заповнення та *integrum* – цілий. Розрізняють різні види інтеграції – економічну, політичну, соціальну, системну тощо. Інтеграція економічна являє собою об'єктивний процес, зумовлений розвитком продуктивних сил, один з напрямів збільшення розмірів підприємств, розширення їх зв'язків з галузями та підприємствами, що завершують технологічні процеси у виробництві кінцевої продукції».

У науковій літературі існують різні підходи до трактування інтеграційних процесів. У загальному розумінні «інтеграція означає об'єднання в єдине ціле раніше ізольованих частин»; «процес об'єднання різних підсистем для організації або внесення деяких окремих частин в єдине ціле» [1]. Тобто, термін “інтеграція” поєднує у собі економічні явища та процеси, що полягають у взаємодії, зближенні, поєднанні, узгодженні діяльності, а іноді й – об'єднанні

різних підприємницьких структур, спрямованих на підвищення економічної ефективності їх господарювання.

У контексті сучасних аграрних перетворень важливе місце належить агропромисловій інтеграції. Так, В. Г. Андрійчук агропромислому інтеграцію трактує як „організаційне поєднання сільськогосподарського і технологічно пов'язаного з ним промислового виробництва з метою одержання кінцевої продукції з аграрної сировини і досягнення більшої економічної вигоди завдяки взаємній матеріальній зацікавленості і відповідальності всіх учасників агропромислового виробництва за кінцеві результати господарювання” [2, с.402].

Розвиток агропромислової інтеграції на сучасному етапі обумовлений необхідністю посилення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, «розвитком продуктивних сил, прискоренням науково-технічного прогресу та поглибленням співпраці підприємств різних сфер діяльності. Інтеграція спрямована на поєднання економічних інтересів її учасників, максимального використання сировини і виробничих потужностей та збільшення виробництва готової продукції. Ефективність інтеграційних процесів характеризується тісністю і досконалістю економічних та організаційно-технологічних зв'язків між окремими підприємствами й галузями різних сфер прикладання праці» [3, с. 32–33].

На основі ознайомлення з іншими трактуваннями вважаємо за доцільне характеризувати агропромислому інтеграцію – як еволюційний механізм розвитку форм господарювання, в основу якого покладено максимізацію прибутку за рахунок використання синергетичного ефекту при об'єднанні відокремлених частин єдиного виробничого процесу.

«Концепція розвитку агропромислової інтеграції ґрунтується на нових принципах, провідне місце серед яких відводиться маркетинговій орієнтації розвитку фірми, узгодженню інвестиційних програм, своєчасному коригуванню механізмів управління і економічних відносин» [4].

Ефективними є об'єднання сільськогосподарських і переробних

підприємств та торговельних організацій, що створює замкнутий цикл і включає виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію. Саме на таких принципах інтеграції ґрунтується функціонування агрохолдингу [5].

Згідно з дослідженнями вітчизняних і зарубіжних авторів, агропромислова інтеграція дозволяє підвищити оперативність і маневреність у використанні фінансових, виробничо-технічних, кадрових, управлінських ресурсів, спростити процес узгодження напрямів взаємодії агровиробників, переробників і торговельних підприємств, посилити конкурентоспроможність виробництва, поєднати інтереси її учасників, відпрацювати їх економічні взаємовідносини з метою отримання відповідних вигод, забезпечити належну відповідальність за результати спільної діяльності, створити умови для розширеного відтворення виробництва, підвищити матеріальний добробут працівників, вирішити соціально-економічні питання [6; 7].

На думку П. Т. Саблука, “кооперація та інтеграція сприятимуть підвищенню дохідності всіх учасників процесу виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, а також залучених інвестицій в аграрну сферу і відновленню потенціалу АПК” [8, с. 10].

Таке визначення впливає з того, що терміни “інтеграція” “кластеризація” і “кооперація” наближені за змістом, оскільки являють собою процес об’єднання або зближення різноманітних елементів у єдине ціле. При цьому під кооперацією розглядаються виробничі зв’язки підприємств суміжних галузей для спільного виробництва кінцевого продукту. Залежно від принципів організації і функціонування, прийнято виділяти такі види кооперації: галузеву (внутрішньогалузева, міжгалузєва та багатогалузева) і територіальну (внутрішньорегіональна, міжрегіональна, внутрішньодержавна і міждержавна) [8, с.7].

Кластер – це об’єднання підприємств, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих виробничих і сервісних послуг, науково-дослідних і освітніх організацій, зв’язаних стосунками територіальної

близькості і функціональної залежності у сфері виробництва і реалізації товарів і послуг. Кластер поєднує в собі конкуренцію, спеціалізацію і кооперацію, забезпечує ефективну взаємодію всіх учасників спрямовану на оптимізацію умов спільного розвитку та максимізацію синергетичного ефекту. Механізм побудови кластеру забезпечує поліпшення методів управління і спеціальних знань шляхом обміну досвідом, можливість виходу на міжнародні ринки, реалізація механізмів субконтрактації, зниження витрат на різних стадіях виробництва; формування різних варіантів об'єднань (об'єднання в холдинг, союз, альянс, технопарк або їх комбінацій) [9].

Кластер в агропромисловій сфері – це прискорення спеціалізації, а отже підвищення якості продукції та збільшення обсягів її виробництва.

Для забезпечення обґрунтованого підходу до здійснення кластеризації аграрної економіки важливо вивчити основи її виникнення і розвитку. Цікавим прикладом підтвердження ефективності кластеризації є досвід Італії в другій половині ХХ століття (1970р.). Практика показала, що в бідній південній частині країни, де переважали невеликі фірми, за рахунок активного створення кластерів розвивали ніші, експортні канали збуту, які вимагали все більше робочої сили. У результаті, за споживанням на душу населення ця частина Італії обігнала багату індустріальну північ. Внаслідок цього змінився напрямок міграцій населення Італії та почала активно розвиватися ефективна та перспективна кластерна концепція [10, с. 32].

Вперше на феномен кластера звернув увагу Альфред Маршалл більше ста років тому, коли він помітив тенденцію до концентрації спеціалізованих компаній в “промислових регіонах”. Однією із ранніх робіт у цій сфері була книга Альфреда Маршалла “Принципи Економіки”, що вийшла наприкінці ХІ століття, де висвітлені результати дослідження в промислових районів Великобританії. В ній фактично розглядається кластер з досить великим міжфірмовим поділом праці. Маршалл звернув увагу на синергічний ефект, що досягається при об'єднанні та підвищенні спеціалізації малих підприємств.

Обґрунтований аналіз кластеризації, зокрема її конкурентної переваги

зробив Майкл Портер. Він привернув увагу аналітиків та високопоставлених політиків до концепції промислових кластерів [11, с. 76].

Дослідження проблеми кластеризації вимагає визначення сутнісних характеристик, концептуалізації того, що являють собою кластери та пов'язані з ними явища, щоб проводити їх аналіз і робити висновки для успішного формування засад регіональної політики і механізму регіонального розвитку.

Виявлено, що слово “кластер” має багато тлумачень в зарубіжних, українській мовах, але характерною ознакою його сутності є об'єднання окремих елементів (складових часток) у єдине ціле для виконання певної функції або реалізації певної мети. Так, американський вчений Майкл Портер, фахівець в сфері кластерів, дає наступне визначення: “кластери – це зосередження в географічному регіоні взаємозалежних підприємств та установ у межах окремої області”. Далі М. Портер доповнює визначення тим, що кластери охоплюють значну кількість різного роду підприємницьких структур, важливих для конкурентної боротьби, а саме: постачальників спеціального оснащення, нових технологій, послуг, інфраструктури, сировини, додаткових продуктів та інше. Крім того, вчений доповнює визначення, “...багато кластерів включають органи влади та інші установи – такі, як університети, центри стандартизації, торговельні асоціації, які забезпечують освіту, спеціалізоване перенавчання, інформацію, дослідження та технічну підтримку” [12, с. 80].

Кластери за М. Портером – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств по стандартизації, торговельних об'єднань) у певних сферах, що конкурують, але при цьому ведуть спільну роботу [13, с. 259].

Особливе місце в дослідженнях М. Портера займали питання конкурентної кластерної форми співпраці. В його відомих працях “Конкурентні переваги націй”, “Конкуренція”, досліджена поведінка фірми відносно економічної політики на мікро - та макроекономічному рівні [13, с. 255].

Дослідник вважав, що конкурентоспроможність країни варто розглядати через призму міжнародної конкурентоспроможності не окремих її фірм, а кластерів – об'єднань фірм різних галузей, причому, принципове значення має здатність цих кластерів ефективно використати внутрішні ресурси.

Пояснення цього явища полягає в тому, що одна або кілька фірм, досягаючи конкурентоспроможності на світовому ринку, поширює свій позитивний вплив на найближче оточення: постачальників, споживачів і конкурентів. А успіхи оточення, у свою чергу, впливають на подальше зростання конкурентоспроможності даної компанії. У результаті такого взаємовигідного співробітництва формується “кластер” – співтовариство фірм, тісно пов'язаних галузей, що взаємно сприяють зростанню конкурентоспроможності один одного.

Саме ця розроблена система детермінант конкурентної переваги країн одержала назву “конкурентний ромб” (або “Diamond”) за числом основних груп таких переваг. До них належать: людські та природні ресурси, науково-інформаційний потенціал, капітал, інфраструктура, у тому числі якість життя; умови внутрішнього попиту: якість попиту, відповідність тенденціям розвитку попиту на світовому ринку, розвиток обсягу попиту; суміжні та обслуговуючі галузі (кластери галузей): сфери надходження сировини та напівфабрикатів, сфери надходження устаткування, сфери використання сировини, устаткування, технологій; стратегія та структура фірм, внутрішньогалузева конкуренція: цілі, стратегії, способи організації, менеджмент фірм, внутрішньогалузева конкуренція. Крім того, існують дві додаткові змінні, що у значній мірі впливають на обстановку в країні. Це випадкові події (тобто ті, які керівництво фірм не може контролювати) і державна політика [13, с. 273].

Звичайно, жодна країна не може бути конкурентоспроможною у всіх сферах. У розвинених країнах міжнародна конкурентоспроможність споконвічно складалась і змінювалась в рамках окремих кластерів. Наприклад, у Швеції конкурентоспроможність розвинута у целюлозно-паперовому секторі і поширюється на устаткування з деревообробки та виробництва паперу. Данія є

світовим лідером у експорті інсуліну. Голландія має провідні дослідницькі інститути з питань вирощування, пакування та перевезення квітів, в цій сфері вона є світовим лідером з експорту [14]. США зберегли лідерство у виготовленні логічних мікрокомпонентів, що використовуються у комп'ютерах, телекомунікаційному устаткуванні та військовій електроніці. Японська міць у секторі побутової електроніки дозволила успішно розвивати виробництво чипів пам'яті та мікросхем.

Україна має сприятливі умови для конкурентоспроможного розвитку сільського господарства та пов'язаних з ним суміжних галузей, які формують продуктові комплекси.

Серед багатьох проблем, що хвилюють нині людство, особливе місце належить продовольчій. Нарощування виробництва продуктів харчування, поліпшення їх якості і збалансованості за поживними елементами є одним із важливих завдань національної економіки. За оцінками експертів, до 2025 року населення планети збільшиться до 8 млрд., а отже виникає глобальна продовольча проблема за умови майже вичерпаних земельних, гідрологічних, кліматичних і матеріально-технічних ресурсів. Вважається, що це – надзвичайно складна проблема і суть її розв'язання полягає насамперед у створенні стійких систем сільськогосподарського виробництва на основі впровадження наукоємних технологій.

Головне завдання продовольчого підкомплексу – забезпечення продовольчої безпеки країни, яка є однією з основних умов життєдіяльності населення й найважливішою функцією будь-якої держави. У сучасній вітчизняній економічній науці існує багато визначень продовольчої безпеки та її критеріїв. Так, за визначенням О. Варченко [15], продовольча безпека – офіційно прийняте у міжнародній практиці поняття, що використовується для характеристики стану продовольчого ринку країни або групи країн, а також світового ринку.

Основними критеріями продовольчої безпеки є: рівень фізичної і економічної доступності продовольства для різних верств населення; ступінь

задоволення фізіологічних потреб людей в асортименті та калорійності харчового раціону; ступінь залежності продовольчого підкомплексу від імпорту; розміри продовольчих запасів у порівнянні з нормативними.

Процесу інтеграції, як правило, притаманне утворення так званого «агропромислового ланцюга». Взаємодіючи, господарські структури, які є ланками такого ланцюга, мають досить високі економічні показники, що зумовлено отриманням додаткових інституційних ефектів від їх господарської діяльності. В цілому, еволюційні процеси розвитку інтегрованих структур і зумовлюють появу таких ефектів.

На основі раціонального поєднання інтеграційно-кластерних формувань нами обґрунтовано структурну модель обласного об'єднання агропродуктових кластерів і кооперативів (рис. 1).

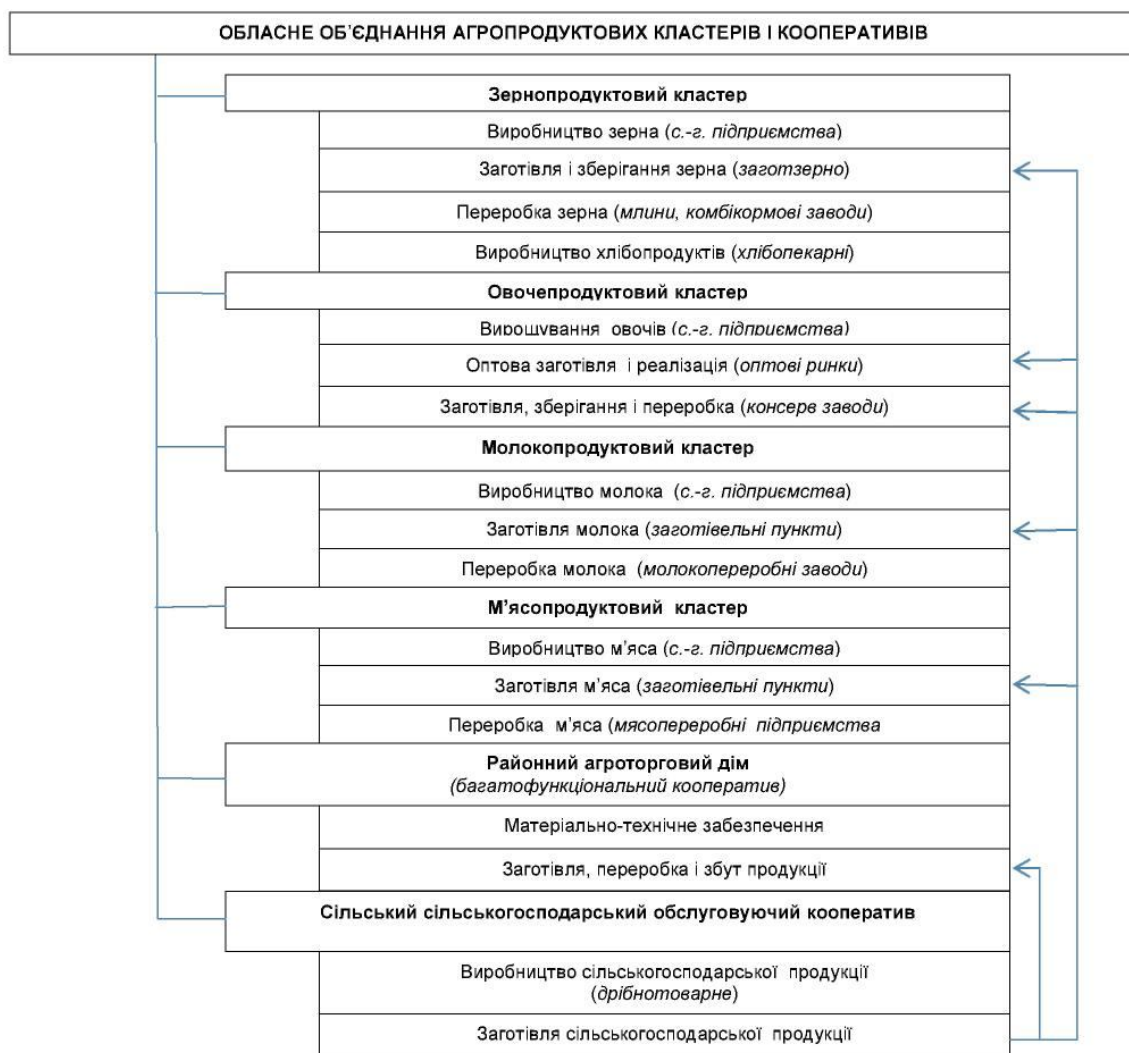

Рис. 1. Структура регіональної кластеризації і кооперації АПК

Джерело: авторська розробка

Як видно з рис.1, модель регіонального (обласного) об'єднання кластерів включає галузеві продуктові кластери (зернопродуктовий, овочепродуктовий, молокопродуктовий, м'ясопродуктовий та інші), які охоплюють процеси: виробництва сільськогосподарської продукції, її заготівлю, зберігання, переробку та інші, які в комплексі забезпечують максимальний вихід кінцевої продукції і прибутку.

Для стимулювання власного енерго-ресурсо-забезпечення аграрного виробництва створюється енергетичний кластер, діяльність якого пов'язана з виробництвом альтернативних видів біопалива з побічної продукції та відходів від переробки сільськогосподарської сировини.

Основну частину виробництва аграрної продукції в продуктивних кластерах здійснюють сільськогосподарські підприємства. Однак значна частина сировинних ресурсів (овочів, молока, м'яса) надходить до продуктивних комплексів від господарств дрібнотоварного виробництва (індивідуальних селянських господарств).

З метою забезпечення останніх статусу колективного товаровиробника і забезпечення їх матеріально-технічними засобами виробництва, заготівлі і збуту продукції створено сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: на рівні села – сільськогосподарський обслуговуючий кооператив; на рівні району – багатофункціональний обслуговуючий кооператив.

Всі кластери і сільськогосподарські кооперативи регіону входять в обласне об'єднання агропродуктивних кластерів і кооперативів, яке сприяє організаційно-економічним ефектам.

Управлінські ефекти забезпечуються в результаті прийняття ефективних управлінських рішень. З цією метою в налагодженні механізму управління об'єднання використовуються: системний підхід до прийняття рішень та організації бізнесу; планування та бюджетування бізнес-процесів; єдині методологічні підходи до аналізу, обліку та контролінгу виробничих процесів; автоматизовані центри управління виробництвом; створення замкненого циклу

виробництва.

Організаційні ефекти полягають в економії на масштабах виробництва та скороченні витрат на зберігання. У той же час економія на масштабах виробництва забезпечується через: швидку адаптацію до змін зовнішнього середовища; використання досягнень науково-технічного прогресу; організацію єдиної системи закупок і продажу; можливість вибору вигідного партнера; скорочення витрат на сировину і матеріали; скорочення інших трансакційних витрат.

Слід відмітити, що активний розвиток кластерів об'єктивно сприяє ефективному проникненню досягнень науково-технічного прогресу до всіх ланок агропродовольчого ланцюга, а також є основою уніфікації технологічних процесів і, як наслідок, – підвищення ефективності аграрного виробництва в цілому.

В сучасних умовах використання кластерного підходу розглядається у якості одного з найбільш ефективних шляхів розвитку економіки території, зокрема сільської. В масштабах сільських територій необхідно розвивати спеціальні кластери в сфері малого і середнього бізнесу. Місцевий соціально-економічний розвиток являє собою результат співробітництва місцевих органів влади, підприємницьких кіл, громадськості з метою поліпшення якості життя населення на визначеній території, та перетинається із низкою проблемних моментів, які заважають досягненню визначеної цілі.

Висновки з даного дослідження. Розвиток інтеграційних процесів в АПК є одним з важливих напрямів забезпечення конкурентоспроможності підприємств аграрної сфери. Переваги інтеграції для сільськогосподарських підприємств полягають у можливості: цілеспрямованого розвитку, орієнтованого на кінцевий результат-прибуток; зростання ділової активності; розробки та впровадження перспективних програм.

Встановлено, що термін “інтеграція” поєднує у собі економічні явища та процеси, що полягають у взаємодії, зближенні, поєднанні, узгодженні діяльності різних підприємницьких структур, спрямованих на підвищення

економічної ефективності їх господарювання. Процесу інтеграції, як правило, притаманне утворення так званого «агропромислового ланцюга».

Обґрунтовано, що кластер – це об'єднання підприємств, посередників пов'язаних стосунками територіальної близькості і функціональної залежності у сфері виробництва і реалізації товарів і послуг. Кластер в агропромисловій сфері – це прискорення спеціалізації, а отже підвищення якості продукції та збільшення обсягів її виробництва.

На основі раціонального поєднання інтеграційно-кластерних формувань обґрунтовано структурну модель обласного об'єднання агропродуктових кластерів і кооперативів. Запропонована модель регіонального (обласного) об'єднання кластерів включає галузеві продуктові кластери (зернопродуктовий, овочепродуктовий, молокопродуктовий, м'ясопродуктовий та інші), які охоплюють процеси: виробництва сільськогосподарської продукції, її заготівлю, зберігання, переробку та інші, що в комплексі забезпечують максимальний вихід кінцевої продукції і прибутку.

З метою забезпечення індивідуальних селянських господарств статусу колективного товаровиробника і забезпечення їх матеріально-технічними засобами виробництва, заготівлі і збуту продукції запропоновано створення на рівні села сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, а на рівні району – багатофункціонального обслуговуючого кооперативу «Районний агроторговий дім».

Створення обласного об'єднання агропродуктових кластерів і кооперативів, сприяє організаційно-економічним ефектам за рахунок прийняття ефективних управлінських рішень, збільшення масштабів виробництва, скорочення витрат на зберігання та впровадження досягнень науково-технічного прогресу до всіх ланок агропродовольчого ланцюга.

Література

1. Макаренко П. М. Організація формування та ефективного управління агрохолдингами / П. М. Макаренко, В. І. Пілявський // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». –

Вип. 2 (45). – 2011. – С. 21–24.

2. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник / В. Г. Андрійчук, – 2-ге вид. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.

3. Губанов В. В. Интеграция в сельском хозяйстве и пищевой промышленности / В. В. Губанов // Пищевая промышленность. – 2002. – №3. – С. 32–33.

4. Бабенко М. Д. Активізація і підвищення ефективності розвитку агропромислової інтеграції та кооперації в АПК регіону: дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.07.02 / М. Д. Бабенко. – Дніпропетровськ, 2005. – 276 с.

5. О некоторых формах интегрированных объединений в сельском хозяйстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.jourclub.ru/3/491/>.

6. Сергеев В. Н. Интеграция сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий / В. Н. Сергеев // Пищевая промышленность. – 2002. – №3. – С. 22–24.

7. Минаева Е. В. Организационно-экономический механизм функционирования холдингов / Е. В. Минаева, А. А. Согомоян // Пищевая промышленность. – 2002. – №4. – С. 4–6.

8. Саблук П. Т. Основні напрями розвитку високоефективного агропромислового виробництва в Україні / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2002. – №7. – С. 10.

9. Словарь делового человека / под ред. О. В. Амуржуева. – М. : Экономика, 1992. – 695 с.

10. Мигранян А. А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров в странах с переходной экономикой / А. А. Мигранян // Вестник КРСУ. – 2002. – № 3. – С. 30-36.

11. Цихан Т. В. Кластерная теория экономического развития / Т. В. Цихан // Теория и практика управления. – 2003. – № 5. – С. 74–80.

12. Porter Michael E. Clusters and the New Economics of Competition / Michael E. Porter // Harvard Business Review. – 2002. – November-December. –

Р. 77–90.

13. Портер М. Е. Конкуренція / М. Е. Портер. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2005. – 608 с.

14. Державний Комітет України з регуляторної політики та підприємництва в рамках проекту Європейського Союзу “Послуги з підтримки малих та середніх підприємств в пріоритетних регіонах”. Посібник з кластерного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sme.ukraine-inform.org.ua.

15. Варченко О. До питання поєднання державного і ринкового регулювання продовольчої безпеки / О. Варченко // Економіка України. – 2004. – № 7. – С. 53–59.